

1918 YILI ALMAN DIŞ POLİTİKASINDA AZERBAJCAN VE ERMENİSTAN'IN YERİ

Sezen KILIÇ*

ÖZET

Bolşevikler, Rusya'da 1917 yılında gerçekleştirdikleri Ekim Devrimi'nden kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmeye karar vermiş ve bu doğrultuda Alman İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgar Krallığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma ile yeni Rus yönetimi, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan beri (1877-1878) elinde bulundurduğu Osmanlı toprakları Kars, Ardahan ve Batum'dan geri çekileceğini taahhüt etmiştir. Aynı Antlaşma ile Bolşeviklerin Kafkasya'dan çekilmesi Bakü petroleri konusunda Osmanlı ve Alman Devletlerini karşı karşıya getirmiştir. Bu durum, savaşın başlangıcından itibaren mevcut olan Osmanlı ve Alman askerleri arasındaki anlaşmazlığın iyice gün yüzüne çıkmasına, hatta zaman zaman çatışma noktasına gelmesine vesile olmuştur.

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanması ve bunun akabinde Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Ermenistan topraklarında ilerleyişi konularında Alman siyasetinin nasıl bir rolü olduğu hususu, bugüne kadar daha ziyade Alman belge ve kaynaklarına dayandırılmış, ancak Ermeni bakış açısına yer vermeden sadece Türk bakış açısı ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu da, söz konusu meselelerle ilgili kapsamlı bir analiz yapılmasını ve aynı zamanda o dönem Alman İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu ve Ermeni Devleti arasındaki ilişkilerin daha farklı bir şekilde değerlendirilmesini engellemektedir. Alman

* Doç. Dr., Başkent Üniversitesi ATAMER, Ankara, sezenkic197@yahoo.com.

kaynaklarına dayanarak yaptıkları değerlendirmelerde Ermeniler, Alman İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında da Osmanlı ordusunun 1915 yılından itibaren Ermenilere yönelik sürdürdüğü imha politikasına karşı hoşgörülü tavrından vazgeçmediğini iddia etmektedir. Bununla birlikte Osmanlı-Alman ilişkilerinde bir değişiklik, hatta zaman zaman bir gerilim söz konusu olduğunda bunun asla Almanların Ermenilere karşı olumlu bir tavır değişikliğinden değil, Kafkasya bölgesinde Türk ve Alman menfaatlerinin çatışmasından kaynaklandığı ileri sürülmektedir.

Bu araştırma, öncelikle Ermeni bakış açısıyla Alman İmparatorluğu'nun Azerbaycan ve Ermenistan'a yönelik 1918 yılı dış politikasını Osmanlı-Alman ve Alman-Ermeni ilişkileri bakımından ele almayı, akabinde de bunların gerçeklerle ne derece örtüştüğünü ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Alman Dış Politikası, Osmanlı Devleti, Azerbaycan, Ermenistan, 1918 Yılı

THE ROLE OF AZERBAIJAN AND ARMENIA IN GERMAN FOREIGN POLICY OF 1918 YEAR

ABSTRACT

Bolsheviks decided to withdraw from WWI a short time after October Revolution and signed Treaty of Brest-Litovsk in March 13th, 1918, with German Empire, Austro-Hungarian Empire, Bulgarian Kingdom and Ottoman Empire. Thus, new Russian government granted to withdraw from Kars, Ardahan and Batumi, which it held since Russo-Ottoman War (1877-1878). As a result of this Treaty, withdrawal of Bolsheviks from Caucasia led to the fact that Ottoman Empire came face to face with German Empire respecting Baku petrol. This even conduced to appearance of disagreement and conflict between Ottoman and German soldiers since beginning of the war.

The question which role played German policy in signature of the Treaty and progress of Ottoman army in Azerbaijan and Armenian territories has up until now been based rather on German documents and sources, but Armenian point of view haven't been included in Turkish studies. These facts prevent an extensive analysis on the question matter, as well as a different evaluation of relations between Ottoman and German Empires in that period. Armenians put forward in their examinations based on German resources that German Empire maintained its tolerant manner for Ottoman Empire's holocaust policy against Armenians since 1915. On the other hand, it is claimed that an alteration or a tension between Ottoman-German relation arose not from positive manner of Germans against Armenians, but from conflict of interests in Caucasia.

This study aims to deal with 1918 year's Azerbaijan and Armenian foreign policy of German Empire from Armenian point of view with regards to Ottoman-German and German-Armenian relations. Also, it is aimed to put forward to what extend match these information with facts.

Key Words: German Foreign Policy, Ottoman Empire, Azerbaijan, Armenia, 1918 Year.

Giriő

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na katılmasıyla birlikte birçok cephede düşmanla savaşı tutuşmuşken cephe gerisinde ve bizzat kendi topraklarında yoğun bir şekilde Müslüman halka karşı terör ve katliamla karşı karşıya kalmıştır. Ermeni çetelerin önderliğinde başlatılan bu terör ve katliamlar, Osmanlı ordusu kadar Müslüman halkı da çok zor durumda bıraktığı için İttihat ve Terakki hükümeti, 27 Mayıs 1915'te Anadolu'daki Ermenileri daha güneydeki Osmanlı topraklarına göç ettirme kararı almıştır. Bu göç esnasında çok sayıda Osmanlı Ermeni vatandaşının hayatını kaybettiği bilinen bir gerçektir. Ermeni tehciri esnasında hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı artırıla

arttırıla bugün 1,5 milyon Ermeni'nin hayatını kaybettiği, daha doğrusu İttihat Terakki hükümeti tarafından planlı bir şekilde katledildiği başta Ermeni yazarlar olmak üzere çok sayıda Batılı yazar tarafından iddia edilmekte ve eserleriyle ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bununla birlikte Bolşeviklerin Kasım 1917'de Rusya'da gerçekleştirdikleri devrimden kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmelerinin ardından Osmanlı ordusunun Kafkasya'da bir Ermeni kıyımı daha başlattığı ve çok sayıda Ermeni'nin bu kıyım esnasında hayatını kaybettiği de ileri sürülmektedir.

Brest-Litovsk Antlaşması sonrası Kafkasya'da yaşananların daha iyi anlaşılmasını sağlamak üzere Bolşevik İhtilali ile birlikte Mondros Mütarekesi'ne kadar geçen süredeki olaylara değinmekte yarar vardır: Bilindiği üzere 3 Mart 1918'de yapılan Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasıyla Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Akabinde Osmanlı ve Transkafkasya¹ delegasyonu barış koşullarını görüşmek üzere Trabzon'da toplanmış, 14 Nisan'a kadar sürececek olan konferansta Osmanlı hükümeti Brest-Litovsk barış koşullarının kabul edilmesini isterken Transkafkasya hükümeti bu anlaşmayı tanımak istememiştir. Bu arada Osmanlı birlikleri 5 Nisanda Sarıkamış'ı, 14/15 Nisanda Batum'u, 25 Nisanda Kars'ı ele geçirince Transkafkasya hükümeti önce Brest-Litovsk Antlaşması'nın koşullarını kabul etmiş, 3 gün sonra da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Fakat kısa bir süre sonra Transkafkasya hükümeti Çhenkeli başkanlığında Osmanlı hükümeti ile kesin barış yapmak üzere Batum'da 11 Mayıs'ta görüşmelere başlamış ve bu görüşmeler 4 Haziran 1918'e kadar sürmüştür².

¹ 28 Kasım 1917'de Gürcü, Ermeni ve Azeri temsilcilerinden oluşan bir nevi federasyon olan Transkafkasya Komiserliği kuruldu. Bolşeviklerin 18 Ocak 1918'de "kurucular meclisi"ni zorla dağıtmaları üzerine Transkafkasya Komiserliği 23 Şubat'ta bir Diyet-Temsilciler Meclisi (Seym) meydana getirdi. Selami Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 200, s., 143.

² Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2010, s., 335; Kılıç, **a.g.e.**, s., 149-152.

Savaşı sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu başta petrol olmak üzere hammaddelerin ve ulaşım imkânlarının Kafkasya'da mevcut olması nedeniyle Almanya, kendi yandaşı bir Gürcü devleti veya en azından Gürcülerin egemenliğinde bir Transkafkasya federasyonu oluşturarak Türklerin Transkafkasya'yı tamamen ele geçirmesini önlemek istemiştir. Bu amaçla Nisan 1918'de Albay Kressenstein'i Berlin'den Tiflis'e göndermiş, General Lossow'u da Almanya ile Transkafkasya hükümeti arasında ayrı ayrı barış yapma yetkisi vermiştir. Bu arada Osmanlı ordusu çoktan 1878 yılı öncesi sınırına ulaşmış ve 1828 yılı öncesi sınırına ulaşmak üzere de Alman askeri ve siyasi yetkililerinin protesto ve uyarılarına rağmen 15 Mayıs'tan itibaren hızlı şekilde Tiflis ve Erivan'a doğru ilerlemiştir. Aynı zamanda Transkafkasya ülkeleri ile Osmanlı Devleti arasında Batum'da başlayan barış görüşmeleri çoktan çıkmaza girmiş, Gürcüler tek çare olarak Seym'i (Transkafkasya hükümetini) 26 Mayıs'ta dağıtıp yerine Gürcistan Cumhuriyeti ilan etmekte görmüş, bunu Azerilerin ve Ermenilerin kendi cumhuriyetlerini ilan etmeleri takip etmiştir. Osmanlı hükümeti de 4 Haziran'da, 1828 yılındaki sınırlarına ulaşacak ve Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı aynı anda tanıyacak şekilde üç ayrı Kafkas devleti ile anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Gürcistan, Batum haricinde Ahıska ve Ahılkelek'i Osmanlı Devleti'ne bırakmak ve demiryollarını kullandırmak durumunda kalmış, Azerbaycan ise Osmanlı Devleti'nin askeri yardımını garantilemiştir. Ermenistan da ancak 12 bin kilometre kare kalacak şekilde önemli topraklarını Osmanlı Devleti'ne bırakmış, üstelik demiryollarını ve Bakü'ye giden karayollarını kullanma hakkını vermiştir³.

Almanya, Osmanlı ordusunun Kafkasya'da ilerlemesini diplomatik kanalla durduramayınca General Ludendorff, 8 Haziran 1918'de Enver Paşa'yı doğrudan ve tehdit edici bir tavırla uyarma gereği duy-

³ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s., 54; Kılıç, a.g.e., s., 152-164.

muş, aynı edayla General Hindenburg da uyarınca Enver Paşa, bu ısrarcı tavrın sürmesi durumunda istifa edeceğini açıklamıştır. Enver Paşa'nın bu açıklaması üzerine Alman Başkomutanlığı daha temkinli hareket etmeye başlamıştır. Bakü petrollerini elinde bulundurmak isteyen Osmanlı Devleti, 4 Mayıs'ta imzalanan anlaşma gereği Azerbaycan hükümetinin daveti üzerine Osmanlı askerlerinden ve Azerbaycanlılardan oluşturduğu Kafkas İslam Ordusunu Nuri Paşa'nın komutasında Bakü'ye ele geçirmek üzere 9 Haziran'da harekete geçirmiştir. Söz konusu ordu, 20 Haziran'da Gence'ye ulaşmış, Temmuz ortasında da Gence ile Bakü arasına yerleşmiştir. Hindenburg bir kez daha Bakü konusunda Enver Paşa'yı uyarınca bu kez Enver Paşa, Osmanlı ordusunun Bakü'ye girmeyeceği sözünü vermiş, buna rağmen İslam Ordusu ilerlemeye devam etmiştir⁴.

Bu arada petrol açısından hem Sovyetler hem de Almanya için son derece önemli olan Bakü, Bolşeviklerin Transkafkasya'da tek tutunabildikleri şehir olmuş, Mart 1918'de Müslümanlarla Ermeniler arasında patlak veren çatışma sonrasında çok sayıda Müslüman, Ermeniler tarafından katledilmiş ve şehir tamamen Bolşeviklerin eline geçmiştir. Nisan 1918'de bu kez şehri Bolşevikler ve solcu Menşeviklerden oluşan Bakü Sovyeti denilen bir yönetim ele geçirmiş ve başına Ermeni Bolşevik Stephan Şaumyan getirilmiştir. Haziran başında Bakü Sovyeti'nin, Türklerin ilerleyişini durdurmak üzere çoğunluğunu Ermenilerden oluşturduğu Kızıl Ordu'yu Gence'ye göndermesi, birçok Müslüman'ın katline vesile olmuştur. Söz konusu Kızıl Ordu, kısa süreli bir başarı elde etmiş, ancak Nuri Paşa komutasındaki İslam Ordusunun Bakü'yü kuşatmasını engelleyememiştir. Bakü Sovyeti, şehrin Türklerin eline geçmesini önlemek üzere 25 Temmuz'da İngiliz ordusunu şehre davet etmiştir. İngilizlerin Bakü'yü ele geçirme ihtimaline rağmen General Ludendorff, Enver Paşa'ya 4 Ağustos'ta İslam Ordusu'nun Bakü'ye ilerlemesi engel olunmadığı takdirde Osmanlı hizmetinde bulunan tüm Alman subaylarını geri çekmekle tehdit etmiştir. Bu arada İslam Ordusu'nun 5 Ağustos'ta Bakü'ye yaptığı

⁴ Kılıç, a.g.e., s., 161-179.

ilk saldırı başarısızlıkla neticelenince Nuri Paşa, İslam Ordusu'nu takviye etmek üzere geğici sũreyle saldırıyı durdurmuŐtur. Aynı tarihlerde yaklaşık 1000 kiŐiden oluşan İngiliz ordusu Bakũ'ye girmiş, Alman hũkũmeti de Sovyetlerin oluruyla Bakũ'nũn Alman ve Osmanlı ordularını tarafından ortak Şekilde işgal edilmesi kararını almıŐtur⁵.

Alman hũkũmeti, Kafkasya'da Tũrklerin ilerleyişini bir takım uyarılarla durduramadığından Sovyetlerin Berlin Bũyũkelđisi Joffe ile temasa geđmiŐ ve 27 Ağustos 1918'de Sovyet hũkũmeti ile Brest-Litovsk'a ek bir anlaşma yapmıŐtur. Her ne kadar yapılan anlaŐmayla Bakũ petrolerinden Sovyetlerin Almanya'ya pay vermesi ve Tũrklerin Bakũ'ye girmesinin engel olunması amaçlanmıŐsa da Osmanlı ordusunu durduracak ne Sovyetlerin ne de Almanya'nın bũlgede yeterli gũcũ yoktur. Zaten bu anlaşma imzaladığında İslam Ordusu Bakũ'den sadece 35 mil uzaktaydı. Őstelik İngilizler Şehrin Tũrk ordusunun eline geçmesine engel olamayacaklarını anladıklarından 14 Eylũl'de Şehri tamamen boŐaltmıŐlardı. 10 Eylũl'de de Nuri Paşa komutasındaki İslam Ordusu Bakũ'ye saldırı başlatmış ve 15 Eylũl'de de girmeyi baŐarmıŐtur. Bunun ũzerine Osmanlı hũkũmeti, 23 Eylũl 1918'de Almanya ile yaptığı gizli protokolle, Osmanlı ordusunun Bakũ'yũ boşaltması karşılığında Almanya tarafından yeni kurulan Azerbaycan Devleti'nin Sovyetlerce tanınmasını sağlayacağı teyidini almıŐtur. Fakat 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mũtarekesi ile Osmanlı'nın Bakũ'yũ tamamen boŐaltma kararı alması Kafkasya'da yapılan tũm çabaları boŐa çikarmıŐtur⁶.

Bugũne kadar Brest-Litovsk Antlaşması sonrasında Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Ermenistan topraklarında ilerlemesinin Ermeniler ũzerindeki etkisi ve bunda Almanya'nın oynadığı rol Osmanlı ve yabancı belge ve kaynaklarına dayandırılarak Tũrk bakış açısı ile

⁵ Kılıç, a.g.e., s., 180-189.

⁶ Gotthard Jaeschke, "Der Turanismus der Jungtũrken. Zur Osmanischen AuŐenpolitik im Weltkriege," **Die Welt des Islams**, Bd. 23, H. 1/2 (1941) s., 41; Werner Zũrrer, "Deutschland und die Entwicklung Nordkaukasiens im Jahre 1918", **Jahrbũcher fũr Gechichte Osteuropas**, Neue Folge, Bd. 26, H: 1 (1978), s., 51-52; Kılıç, a.g.e., s. 190-199.

ortaya konulmaya çalışılmış, ancak Ermeni bakış açısına pek yer verilmemiştir. Oysa Ermeni yazarlar, Alman diplomatik belgelerine dayanarak yazdıklarını belirttikleri eserlerinde, Brest Litovsk sonrası Kafkasya'da ilerleyen Osmanlı ordusunun Ermeni halkını açlığa mahkûm ettiğini, hatta katliama uğrattığını iddia etmektedir. Araştırmamızda bu konuda yakın bir zamanda yayımlanmış bulunan Prof. Dr. Aschot Hayruni'nin "Armenien in der deutschen Aussenpolitik im Jahr 1918" (Alman Dış Politikasında Ermenistan 1918) adlı eseri baz alınarak Ermeni görüşlerine yer verilecek, başka Ermeni yazarların da iddialarına değinilecektir. Akabinde ise söz konusu Ermeni yazarların görüşlerinin, o dönemdeki olaylara bizzat şahitlik eden Avusturyalı gazeteci Dr. Stephan Steiner'in raporu, Alman Binbaşı Carl Mühlmann'ın eseri, Osmanlı topraklarında görev yapan iki Alman subayının tespitleri ve Osmanlı, Alman ve Rus kaynakları kullanılarak oluşturulan Türkçe eserlerle ne derece örtüştüğü ortaya konulacak, sonuçta ise genel bir değerlendirmede bulunulacaktır.

Ermeni Yazarların İddiaları

Bu bölümde öncelikle Hayruni'nin eserindeki iddialar ortaya konulacak ve gerekli bulunan yerlerde kısa değerlendirmelerde bulunulacak, ayrıca Dadrian ve Aghababyan'ın eserlerinde Hayruni'nin iddialarını destekleyen görüşlere yer verilecektir.

Hayruni, Alman diplomatik belgelerine ve ilk el kaynaklara dayanarak yaptığını belirttiği detaylı araştırmasında öncelikle Alman hükümetini, 1915 Ermeni tehciri esnasında yaşananlardan haberdar olmasına rağmen Ermeni halkının imhasını önlemek üzere Osmanlı hükümeti nezdinde ciddi anlamda girişimlerde bulunmadığı, sadece Osmanlı yöneticilerini dostça uyarmakla yetindiği için suçlamaktadır. Bunun yanı sıra Alman hükümetinin böyle davranmakla aslında Ermenilere yönelik kıyımda payı olduğu suçlamalarını hak ettiğini de

belirtmektedir. Ardından da Almanya'nın bu durum karşısında, kıyım engel olduğu takdirde Osmanlı hükümetinin kendisi ile yaptığı askeri ittifakı bitireceği gerekçesi ile savunmasını da eleştirmektedir⁷.

Hayruni eserinde Brest Litovsk Antlaşması imzalandıktan sonra Mayıs 1918'de Türk birliklerinin Erivan'a doğru ilerlerken Ermenilere karşı ölüm kalım mücadelesi vermek durumunda kaldıkları ve sonuçta ağır bir yenilgiye uğradıkları için Osmanlı hükümetinin 4 Haziran 1918'de Batum Anlaşması ile 12 bin km karelik Ermeni Cumhuriyeti'ni tanımak zorunda kaldığını iddia etmektedir. Bu durum üzerine Osmanlı hükümetinin Ermeni halkına yönelik imha stratejisini değiştirerek Brest-Litovsk Antlaşması'na aykırı şekilde elde ettiği topraklarda Ermenileri açlığa mahkûm etmeyi benimsediğini ve sonuçta da 1918 yılında 180 bin (bunların çoğunluğu mülteci Osmanlı Ermenileridir) Ermeni'nin açlıktan öldüğünü ileri sürmektedir⁸. Ayrıca Almanların, Ermeni halkının içinde bulunduğu duruma olan kayıtsızlığının Türklerin Ermenilere yönelik kıyımını cesaretlendirdiği iddiasında da bulunmaktadır⁹.

Oysa Mayıs 1918'de Osmanlı birliklerinin Ermeniler karşısında yenildiğine dair Hayruni'nin iddiasını doğrulayan hiç bir kanıt bulunamamakla birlikte Ermenilerin Türklere karşı böyle bir zafer kazanmış olmasına rağmen niçin 12 bin km karelik bir alanda sıkıştırılmalarına göz yumdukları da bir çelişkiyi ifade etmektedir.

Hayruni, Almanya'nın Ermenilere yönelik imhaya karşı savaşın son yılında da hoşgörü politikasını kesintisiz olarak sürdürdüğünü belirttikten sonra Türk-Alman ilişkilerinde Almanya'nın bir tutum değişikliği söz konusu olduğunda bunun mutlaka Kafkasya'daki çıkarlarının tehdit altına girmesinden kaynaklandığını öne sürmektedir. Bu-

⁷ Aschot Hayruni, **Armenien in der deutschen Aussenpolitik im Jahr 1918**, Staatsuniversitaet Jerewan Institut für armenologische Studien, Jerewan Verlag der Suj, Jerewan, 2017, s., 13-14.

⁸ Hayruni, **a.g.e.**, s., 19-20.

⁹ Hayruni, **a.g.e.**, s., 67.

nunla birlikte Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne devredilen bölgelerdeki Ermenilerin güvenliğinden Almanya'nın sorumlu olduğunu, Türkiye'nin müttefiki olarak da Osmanlı hükümeti üzerinde etkili olabileceken bunu yapmadığını belirtmektedir. Ardından Alman hükümetinin, Osmanlı ordusunun Kafkasya harekâtının Ermenilere yönelik bir tehlike oluşturacağını bilmesine rağmen Brest-Litovsk Antlaşması öncesi (Ocak 1918'de) Osmanlı dışişleri yetkililerini sadece uyarmakla yetindiğini ileri sürmektedir. Ardından da Osmanlı ordusunun 13 Mart'ta Erzurum'a 10 Nisan'da da Sarıkamış'a girerek Ermenilere katliamda bulunduğunu, Trabzon'da da Ermeni çocukları çuvallara koyup denize attığını, yaşlı adam ve kadınları ise çarımha gerdiğini, genç kız ve kadınları ise Türk erkeklerine teslim ettiğini anlatmaktadır. Bununla birlikte Alman gazeteci Viktor Naumann'ın 6 Mart 1918'de Alman Başbakanı Kont von Hertling'e Türklerin Ermeni katliamından Almanya'nın sorumlu tutulacağını belirttiğini iddia etmektedir. Daha sonra da Alman hükümetinin 26 Mayıs 1918'de Viyana Alman Büyükelçisi'ne kendilerinin belirlediği Brest-Litovsk hükümlerinin Kafkasya'daki Hıristiyanlara karşı kötü amaçlı kullanıldığı takdirde Alman halkının olduğu kadar dünyanın da gözü önünde sorumluluktan kurtulamayacağını itiraf ettiğini belirtmektedir¹⁰.

Bu iddiaları ile birlikte Hayruni, Türk kaynaklarında da yer alan şu gerçeği dile getirmektedir: Enver, General Erich Ludendorff'a Karakilise çarpışmalarında Alman birliklerinin Ermeniler ile birlikte Osmanlı askerine karşı savaştığını, sonuçta ise Osmanlı askerlerinin bunların elinden silahlarını aldığını, bu organizasyonunun arkasında General Otto von Lossow'un olabileceğini belirtmiştir. Akabinde Kafkasya konusunda Almanya ile Osmanlı Devleti'nin anlaşamamasının altında başta Bakü petrol rezervleri olmak üzere Kafkasya'daki ekonomik çıkarlar olduğu gerçeğini açıklamaktadır. Bilâhare İstanbul Alman Büyükelçisi Heinrich von Bernstorff'un, Ermeni topraklarını

¹⁰ Hayruni, **a.g.e.**, s., 20-22, 25-28, 53.

kapsayacak şekilde Transkafkasya'yı sadece Müslüman ve Gürcü olarak ikiye ayırma yanlısı olduğunu, çünkü bunun Almanya açısından ekonomik ve siyasi bir avantaj olacağı gibi Ermeni devleti kurulmasına istemeyen Osmanlı hükümeti ile de karşı karşıya kalmaktan kurtaracağını belirtmektedir¹¹.

Hayruni, Alman askeri üst düzey yöneticilerinin, siyasi yöneticilere kıyasla Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasına karşı daha açık bir tavır sergilediğini, hatta Osmanlı ordusunun Kafkasya'dan tamamen çekilmesini istediğini ve petrol rezervleri başta olmak üzere Almanya'nın tüm bölgeyi tek başına sahip olmasını savunduklarını ileri sürmektedir. Buna örnek olarak General Lossow'un 6 Temmuz 1918 tarihli raporunu vermektedir. Bu raporunda Lossow, Almanya'nın mangan, petrol, yün ve özellikle pamuk gibi Kafkasya'da hayati ekonomik çıkarlarının olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Almanya'nın Kafkasya'daki ekonomik ve siyasi çıkarlarının Osmanlı hükümetinin prestiji için kurban edilemeyeceğini ifade etmektedir. Ardından da Türkiye'deki Ermenilerin imhası konusunda Almanya'ya yönelik suçlamalar zaten mevcutken Osmanlı hükümetinin Rusya Ermenilerinin de imha edilmesini kabul edip etmeyeceğinin Alman siyasi makamlarının kararına bağlı olduğunu açıklamaktadır¹². Bunun dışında Hayruni, Osmanlı yönetiminin Ermenilerin ne kadar tehlikeli olduğunu göstermek üzere nasıl bir propaganda yaptığını Nuri Paşa'nın İstanbul'a iletilmek üzere Halil Paşaya gönderdiği ve Kreß'in de haberdar olduğu rapora başvurmaktadır. Söz konusu raporda Nuri Paşa, Karabağ bölgesinde Ermenilerin 2 gün içinde 30 Tatar¹³ köyünü yaktığını iddia etmektedir. Bunun üzerine Kreß'in Alman Başbakanı'na bu olaylardan Ermeni Cumhuriyeti'nin değil de Adranik'in sorumlu olduğunu, zaten Ermenistan Cumhuriyeti'nin Adranik'i bizzat kendi askeri birlikleri ile tutuklayıp zararsız hale getirilmesini daha önce teklif ettiğini,

¹¹ Hayruni, **a.g.e.**, s., 58, 66, 70.

¹² Hayruni, **a.g.e.**, s., 75-76.

¹³ Ermeni kaynaklarında olduğu gibi Alman ve Avusturya kaynaklarında da Azerbaycan halkı Tatar olarak nitelendirilmektedir.

fakat Azerbaycan yönetiminin Ermenilerin Karabağ'a girmesini yasakladığı için buna izin vermediğini belirtmektedir¹⁴. Hâlbuki Adranik denilen şahıs, bugün dahi yaptıkları ile Ermenilerin milli bir kahraman olarak gördükleri asi bir Ermeni generalidir.

Bir başka Ermeni yazar olan Dadrian, daha çok Alman ve Avusturyalı diplomat ve askeri yetkililerinin ifadesine dayandırarak oluşturduğunu belirttiği eserinde öncelikle General Otto von Lossow'un Mayıs-Temmuz 1918 tarihleri arasında bildirdiği şu açıklamaya yer vermektedir: *Türkler, Transkafkasya'daki Ermenilerin toplu imhasını başlatmış durumda. Türk politikasının amacı Ermeni mahallelerinin mal ve mülklerine el koyup Ermenileri imha etmektir. Türklerin bütün Ermeni ulusunu açlıktan öldürme niyeti taşıdığı apaçıktır.* Ardından da General Kress von Kressenstein'in Temmuz-Ağustos 1918 tarihleri arasında yaptığı değerlendirilmeye değinmektedir: *Türklerin Ermenileri yok etme kararlılığı düşünüülürse, katliamlardan kimin sorumlu olduğunu kanıtlamak gerekliliği gibi, Türklerin açlığa sebebiyet verme politikasının kanıtları apaçıktır.* Ayrıca yazar, Şark Ordular Grubu Erkânıharp Reisi Alman Yarbay Ernst Paraquin'in 15-17 Eylül 1918 Bakü katliamı ile ilgili raporunda Ermenilerinin imha edilmesini eleştirdiği için Halil Paşa tarafından görevden alındığını belirttikten sonra Paraquin'in şu açıklamasına yer vermektedir: *Türk hükümeti Ermenilere karşı tüm barbarca davranışları inkâr ediyor. Anadolu'nun Ruslar tarafından tahliye edilmesi, aynı zamanda Rusya Ermenilerini de temizleme için beklenen fırsatı sunmuştu. Ermenilere karşı imha kampanyası korkunç bir acımasızlıkla sürdürüldü.* Ardından da Avusturya'nın Berlin Büyükelçisi Hohenlohe'nin şu değerlendirmesine yer vermiştir: *Türkiye Kafkasya'yı tamamen ilhak etmek ve elindeki bütün araçlarla Ermenileri izole etmek istiyor; gündemde katliamlar ve toplu kıyımlar var*¹⁵.

Diğer bir Ermeni yazar Aghababyan'ın makalesinde de özetle şu iddialar yer almaktadır: Ekim Devrimi'nden beri Rus birlikleri ülkeyi

¹⁴ Hayruni, a.g.e., s., 126-127.

¹⁵ Vahakn N. Dadrian, **Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma**, Belge Yayınları, İstanbul, 2008, s., 499-507.

terk ettikten sonra Karabağ Ermenileri, tamamen izole bir durumda kalmakla birlikte beslenme sorunuyla da karşı karşıya kalmış, bu da durumlarını daha da ağırlaştırmıştı. Üstelik Kafkasya'dan çekilen Rus ordusundan ele geçirdikleri silah ve cephaneyle donatılan Tatar çeteleri, Karabağ'daki Ermenilere yönelik saldırılarıyla durumu daha çekişmez kılmıştı. Bu değerlendirmelere yer verdikten sonra yazar şu görüşü ileri sürmektedir: Osmanlı Devleti yeni kurulan Azerbaycan ile birleşip Balkanlardan Orta Asya'ya kadar büyük bir devlet oluşturmalıydı. Türkiye ile Azerbaycan'ın birleşmesinin önünde tek engel olarak Ermenistan duruyordu. 15 Eylül 1918'de Türk ordusu Bakü'yü işgal ettikten sonra şehir halkından 30 bin Ermeni'nin katledilmesini sağlayıp şehrin yönetimini Musavat hükümetine devretmişti¹⁶.

Avusturya Ve Alman Kaynaklarında Yer Alanlar

Öncelikle bu bölümde Osmanlı Umumi Karargâhı'nın davetlisi olarak bizzat Doğu Anadolu vilayetlerini ve Kafkasya'yı Nisan-Temmuz 1918 tarihleri arasında Alman savaş muhabiri Paul Weitz ile birlikte ziyaret eden Avusturyalı gazeteci Dr. Stephan Steiner'in 27 Temmuz 1918 tarihli raporunda yer alan tespitlere özetle değinilecek ve ardından da rapor ile ilgili genel bir değerlendirmede bulunulacaktır. Steiner'in bu tespitlerinden sonra Carl Mühlmann'ın "Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis Im Weltkrieg" adlı eserinde yer alan izlenimleri ile birlikte yine onun gibi Osmanlı topraklarında görevli iki Alman subayının tespitlerine yer verilecektir.

Steiner'in söz konusu raporundaki iddialar özetle şu şekildedir: Kafkas Ermeni ordusunun eline geçirdiği Türk halkı ile birlikte savaş esirlerini toplu olarak katlettiği, bu katliamdan çok az sayıda Türk'ün sağ kurtulduğu bir gerçektir. Ermeniler nasıl parti farkı gözetmeden İngiltere'ye inanmışsa Türklere karşı kinleri de kalplerinde kök salmıştır. İlimli Ermeniler dahi Türkiye'de Müslümanlarla bir arada yaşamaktansa Kafkasya'daki başka ülkelerde veya Rusya'da yaşamayı

¹⁶ Alvina Aghababyan, "Geschichte des Berg-Karabach von 1917 bis 1923", **YSU, Arzach-Karabach Zentrum**, Erwan, 2012, s., 2-7.

tercih etmektedir. Yeni Ermeni Devleti'nin Osmanlı Devleti ile dostluk içinde yaşamak istemesi de Ermeniler ile Müslümanlar arasında var olan düşmanlık nedeniyle ileride başarısız olacaktır. Ermeniler, Müslüman aşiretlerle çevrili bir vaziyetteyken soygun ve katliamdan kurtulma şansları olmadığını bildiklerinden her daim ısrarla Avusturya-Macaristan himayesini istemektedir. Böyle bir himaye, Avusturya açısından oldukça kazançlı olacak, çünkü yakın bir zamanda Kafkasya'nın tüm ticareti Ermenilerin eline geçecektir. Kafkasya konusunda Türk-Alman çekişmesinin ortaya çıkışı, mevcut yabancı düşmanlığını iyice artırmış, Almanya'ya ve yabancı olan her şeye karşı korunç bir öfke belirlemiştir. Bunun sonucunda Avusturya da Almanya ile aynı kategoriye sokulmuş ve kazanan sadece Antant olmuştur. Artık Türkler, Almanya'nın menfaatlerine karşı olduğunu, hatta ihanet sürecine girdiğini açıkça ifade etmeye başlamıştır. Son derece Rus karşıtı olan Tatarlar da Türkiye'nin yardımıyla Rus esaretinden kurtulmayı, Gürcülere de egemen olacak şekilde Kafkasya'da lider oluncaya ve özgürleşip kendilerini güçlü hissedinceye kadar Osmanlı Devleti'ne tabii olmayı tercih etmektedir¹⁷.

Steiner'in raporu, Hayruni'nin ileri sürdüğü iddialarla örtüşmediği gibi Kafkasya'daki durumla ilgili çok farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Raporunda Ermenilerin Avusturya'nın himayesini arzuladığını belirtmesi ise kendi ülkesini Kafkasya'da Osmanlı ve Alman egemenlik mücadelesinde bir alternatif olarak göstermek istemesinden kaynaklanmaktadır. Zaten rapordaki iddialar, İstanbul Avusturya Elçisi tarafından da pek inandırıcı bulunmamıştır.

Steiner'in raporunun ardından Mühlmann'ın şu izlenimleri Hayruni'nin ileri sürdüğü iddiaların tam tersine Kafkas Rus ordusunun Osmanlı topraklarından çekilmesi üzerine yerlerine Ermenilerin aldığını ve Türklere yaptıkları mezalimi anlatmaktadır: Şubat (Mart) 1917'de Rus devrimi patlak verdikten kısa bir süre sonra Rus askerleri cepheyi terk etti ve yerlerini Ermeni çeteleri doldurdu. Söz konusu

¹⁷ HHsta, P.A.X. 156 Russland Liasse XI k2, s., 531-537.

Ermeni çeteleri Rus hatlarının ardından yakıp yağmalamaya ve Türk- lere zulüm yapmaya başladı. Bu durum karşısında Osmanlı hükümeti Rus hükümeti nezdinde girişimde bulunmasına rağmen bir sonuç elde edemeyince ordusunu Mart 1918'de ileri harekâta geçirdi. Osmanlı ordusu silahlı Ermeni çeteleri ile çarpışarak 1914 öncesi Osmanlı-Rus sınırına ulaştı. Osmanlı ordusunun bu ileri harekâtına Rusya itiraz etmemiş, Almanya ise sırf Brest-Litovsk görüşmelerinde bir baskı unsuru olması açısından onay vermişti. Ardından Mühlmann, Enver Paşa'nın 20 Mayıs 1918'de Bolşeviklerin Transkafkasya'ya doğru ilerlemesinden ve Müslümanlara karşı Ermeni mezaliminden şikâyet ettiğini ve Türkiye'nin buna daha fazla seyirci kalamayacağını belirtme gereği duyduğunu açıkladıktan sonra Müslüman halka karşı Ermenilerin yaptığı bu mezalimin Osmanlı ordusunun Mayıs 1918 ortalarında Kars sınırını aşarak 18 Mayıs'ta önce Gümrü'yü, 28 Mayıs'ta da Karakilise'yi almasına ve Erivan ve Gence'ye yönelmesine neden olduğunu ifade etmiştir¹⁸.

Yine Mühlmann, Hayruni'nin eserinde yer alan iddiaların tersine Kreß'in Temmuz 1918'de Kafkasya'ya geldiğinde, Osmanlı Umumi Karargâhı ile aynı görüşü paylaştığını, yani Alman askeri birlikleri Azerbaycan'a ulaşmadığı sürece Osmanlı birliklerinin bölge Müslüman halkını, Ermeni ve Bolşevik mezalimine teslim etmemek için Azerbaycan'dan çekilmeyeceğini ileri sürmüştür. Ardından da Mühlmann, Ermenilerin 1918 yazında Müslüman-Türk halkına yönelik mezaliminin Türklerin Brest-Litovsk Antlaşması ile kendilerine tanıyan sınırları aşmalarında büyük rol oynadığını, ancak Türklerin Ermeni politikasının şah damarını 1915 yılında yaşananların oluşturduğunu belirtmiştir. Bu görüşünü şu şekilde özetlemiştir: 1915'te Ermeniler ikamet ettikleri yerlerden sürgün edilmiştir. Bu eylem tüm dünyanın öfkesine neden olduğu gibi Almanya'nın da tepkisini çekmiştir. Ermeni halkının büyük bir kısmı bu sürgünde yok olmuştur. Türklerin mezaliminin bu sayının artmasına yol açtığı inkâr edilemez. Ancak

¹⁸ Carl Mühlmann, **Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis Im Weltkrieg**, Verlag Koehler&Amelang, Leipzig, 1940, s., 134, 194-195, 199-200.

Türkleri bu nedenle yargılamaya kalkanların Türklerin Ermenilerden duyduğu derin nefretin gerekçelerini araştırmayı ihmal etmemeleri gerekir. Her iki halk arasında düşmanlık yüzyıllara dayanmaktadır. Ekonomik açıdan zayıf durumdaki Türk, insafsız bir tüccar olan Ermeni'yi kendisine borç para verip karşılığında tefeci faizi talep eden acımasız gaddar biri olarak tanımaktadır. Dünya savaşı başladığında Transkafkasya'da yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğu kendilerini Türk egemenliğinden kurtarması umuduyla Rusların tarafını tutmuş, kısmen de olsa düşmanca bir tutum takınmış, hatta Ermeni çeteleri, Rusların işgal ettiği Osmanlı topraklarında yine onların hoşgörüsüyle savunmasız Türk halkına mezalim yapmıştır. Ermenilerin bu tutumu karşısında Türklerin cevabı Osmanlı egemenliği altında yaşayan Ermenileri sürgün etmek olmuştur. Zaten cephede üstün bir düşman gücüyle karşı karşıya olan Türkler, bir de cephe gerisinde tehlikeli ve gizli bir düşmanın huzurunu kaçırmamasını istememiştir. Ermeni sürgününün çok sert bir şekilde uygulandığı tartışma götürmez. Çok sayıda ölüm olayının yaşanmasında kötü niyetten ziyade Anadolu'nun içinde bulunduğu yetersiz beslenme büyük rol oynamıştır. Ancak kendi savaş bölgesinde böyle bir sürgün, siyasi ve askeri bir gerekliliktir. Bunun sonuçlarından bizzat Türkler mağdur olmuş, sürgünle birlikte tahılı sağlayan Ermeni iş gücü de kaybolduğundan Osmanlı ordusu doğru düzgün beslenememiştir¹⁹.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Umumi Karargâhı İstihbarat Şubesi'nde görevli Alman Yarbay Sievert, Ermeniler ile Türklerin arasındaki düşmanlıkta ekonomik gerekçelerin büyük rol oynadığını belirterek Mühlmann'ın yukarıdaki tespitlerine katıldığını göstermektedir²⁰. Sievert ile birlikte İstanbul'daki Alman Deniz Ataşesi Hans Humann, bir istihbarata dayanarak Osmanlı vatandaşı Ermeni memurların Osmanlı sınırlarından tamamen uzak tutulmasını Enver

¹⁹ Mühlmann, *a.g.e.*, s., 206, 276-277.

²⁰ Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Meldesammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933-1937, RW 49/21, RH 53-7/1292, H 13-7/5, 327/36gK. s. 19-20.

Paşa'dan 18 Mayıs 1915'te istemekle, aslında Almanların Ermenilerden duyduğu Őüphenin Ermeni tehciri öncesine dayandığını ispatlamaktadır²¹.

Türkçe Kaynaklarda Yer Alanlar

Özellikle Alman kaynaklarında yer alan ve bir nevi Ermeni yazarların eserlerindeki iddiaların doğru olmadığını ortaya koyan bilgilerden sonra Osmanlı ve yabancı kaynak ve belgelere dayanan Türkçe eserlere, bu eserlerde yer alan ve Ermeni yazarların iddialarına cevap niteliğinde olan ifadelere yer verilecektir.

Bugün dahi başta Ermeni yazarlar olmak üzere Ermeni tezini savunan çok sayıda Batılı yazarın temel başvuru kaynağı olarak yararlandığı "Deutschland und Armenien 1914-1918" (Almanya ve Ermenistan 1914-1918) adlı eserin yazarı Dr. Johannes Lepsius'un kim olduğu şöyle açıklanmaktadır: Lepsius Doğu'daki tüm girişimlerini Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmış ve onların Avrupa'daki bir numaralı savunucusu olmuştur. Tüm zamanını Ermenilere ayırmak, bir başka deyişle Ermenilere yapılan sosyal yardım çalışmalarını organize etmek üzere görevinden ayrılarak çeşitli yerlerde yetimhane, klinik ve eczaneler açmıştır. Ayrıca Ermenilere yardım ulaştıran "Alman Doğu Misyonu" (Deutsche Orient-Mission) ve aynı amaçla kurulan "Alman-Ermeni Cemiyeti" (Deutsch-Armenische Gesellschaft) adlı kuruluşlarda görev almıştır²².

Aynı zamanda Lepsius'un söz konusu eseri niçin kaleme alma görevi duyduğu izah edilmektedir: Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan birçok belgede Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilere yönelik almış olduğu "zorunlu göç" kararından, bu kararın uygulanmasından ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın yapılmasından Almanya'nın sorumlu olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda istenmeden yaşanan bir-

²¹ Archiv der Marine, Kriegsakten Vol., 1-105 (60876), Enver Pascha, s. 9.

²² Kılıç, **a.g.e.**, s., 48-49.

takım olaylardan, çekilen acılardan, karşılıklı çatışma ve boğazlaşmalardan dolayı Almanya açıkça suçlanmaktadır. Bu suçlamalarda karşı durabilmek için Almanya'nın kendi dışişleri bakanlığı arşivlerinde bazı diplomatik belgeleri yayımlatarak Batı kamuoyunu bilgilendirmesi gerekiyordu. Ermeni dost ve yardımseveri olarak tanınan Alman misyoneri ve din adamı Lepsius bu iş için adeta biçilmiş kaftandı ve beklediği üzere bu görev ona verildi. Lepsius da yaptığı çalışmayla Alman hükümetinin Osmanlı topraklarındaki konsoloları aracılığıyla Ermenilerin durumunu iyileştirmek ve kolaylaştırmak için hemen hemen her şeyi yaptığını, dolayısıyla Almanya'nın bu konuda tamamen suçsuz olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır²³. Yukarıda yer alan ifadeleri Osmanlı 3. Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin şu görüşleri desteklemektedir:

“...Türklerin, Ermenilerin yok edilmesi doğrultusunda emir vermiş oldukları iddia edilebilir. Ancak bu konuda elle tutulur bir delil bulunmamaktadır. Gerçi Talat Paşa'nın yargılanması sırasında böyle bir takım deliller sunulmuşsa da, tüm bunlar, Ermeniler tarafından kaleme alınmış propaganda amaçlı ve aslı esaslı bulunmayan bazı düzmece delillerdi. İşin asıl garip tarafı ise Alman kamuoyunun büyük bir kısmının müttefikimiz için değil, aksine onun düşmanı Ermeniler için çalışıyor olmalarıdır. Almanya'da –bugün de olduğu gibi- Türklere çok Ermenilerin haksızlığa uğradıkları kamsı yaygındır. Alman kamuoyunun sorunu bu şekilde algılamasında elbette ki Dr. Lepsius'un büyük katkıları olmuştur. Aslına bakılırsa 'asıl acınacak Türklereydi. Çünkü onların acılarını dindirecek, sıkıntılarını giderecek ve uğradıkları büyük haksızlığı Batı kamuoyuna duyuracak ne Alman ne de Amerikan misyonerleri bulunmaktaydı'. Ermeniler kendilerini acındırmayı çok iyi becerdiler ve yıllarca bu türden propagandalar yaptılar”²⁴.

Brest-Litovsk Antlaşması sonrasında Osmanlı ordusunun Ermenilere değil, Ermeni çetelerin Türk halkına mezalim uyguladığı şu şe-

²³ Kılıç, a.g.e., s., 82-83.

²⁴ Kılıç, a.g.e., s., 57-58.

kilde açıklanmaktadır: Alman-Ermeni Cemiyeti, Nisan 1918'de Türkler genel af ilan ettikleri ve Ermeni göçmenlerin geri dönmelerini sağladıkları takdirde Ermenilerin silahlarını bırakmaları için Taşnaklar ile görüşmelerde bulunup arabuluculuk yapabileceğini belirtmekteydi. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Bernstorff aynı görüşte değildi, çünkü 16 Nisan 1918'de Ermeni çetelerin, önceden yaşanan olaylar yüzünden Türkleri terör uygulayarak yok etmeye çalıştıklarını ileri sürmüştür²⁵. Ayrıca Bernstorff 3 Mayıs 1918'de dışişleri bakanına gönderdiği telgrafta, Erzincan Mütarekesi ile cepheden çekilen Rus askerilerin yerine Ermeni çetelerinin alması üzerine Murat Paşa idaresinde oluşturulan Ermeni yönetiminde sadece Erzincan'da 600 Müslüman'ın katledildiğini, yüzlercesinden de haber alınmadığını, şehrin ise harabeye döndüğünü belirtmiştir²⁶.

Brest-Litovsk barış görüşmeleri sırasında yaşananlar da şu şekilde ifade edilmektedir: Brest-Litovsk görüşmeleri esnasında Ermenilerin Rus işgali altındaki Osmanlı topraklarında Türklere karşı baskı ve zulümlerini arttırmaları ve bunun mezalime dönüşmesi üzerine, Osmanlı hükümeti sorunu resmi yollardan çözemeyince 12 Şubat 1918'de 3. Orduya ileri harekât emri verdi. Alman Dışişleri Bakanı Kühlmann da diplomatik yolla sorunun çözülemeyeceği düşüncesiyle harekâtı kaçınılmaz buluyordu. Ermeniler ise korku ve endişe içinde Alman hükümetine yardım çağrısı yaptı. Bu çağrı üzerine Alman Büyükelçisi Bernstorff girişimlerde bulundu, General Hans von Seeckt de Enver Paşa'dan misillemede bulunulmamasını istedi. Osmanlı hükümeti zaten misillemede bulunulmasını engellemek üzere emirler yayınlamıştı. Seeckt'ten aldığı bilgi doğrultusunda Bernstorff, Osmanlı 3. Ordusunun çetelere katılmamış Ermenilere düşmanca davranmadığını dışişleri bakanlığına iletmiştir. Alman Başbakanı Graf Hertling ise Rusya'nın Erzincan Mütarekesi'ne uygun hareket etme-

²⁵ Kılıç, **a.g.e.**, s., 54-55.

²⁶ Ali Arslan, Hilal Bal, Hasan Demirhan, **Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2012, s., 46; Gürün, **a.g.e.**, s., 337; Kılıç, **a.g.e.**, s., 105-106.

mesi üzerine Kafkasya'da Rus askerlerinin yerine Osmanlı askerlerinin aldığı belirtilmiştir. Ardından da Ermeni ve Gürcü çetelerinin Türklere yaptıkları zulüm ve baskıların basında yer aldığı bilgisinden yola çıkarak Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Rusların boşalttığı Osmanlı topraklarının yeniden Türklerin eline geçmesine göz yumduğunu, Ermenilerin geleceği hakkında endişe duyulmasının yersiz olduğunu açıklamıştır²⁷.

Ermeni çetelerinin Müslümanlara yaptıkları mezalimi yerinde görmeleri için Osmanlı Umumi Karargâhı'nın davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Alman gazeteci Paul Weitz, Avusturyalı gazeteci Stefan Steiner, Almanya'nın eski Erzurum Konsolosu Edgar Anders, Türk Tarihçisi Ahmet Refik (Altınay) ve Yüzbaşı Fahri Bey ile birlikte Nisan 1918'de Doğu Anadolu vilayetlerine bir gezi yapmıştır. Weitz gezi esnasındaki izlenimlerini şöyle ortaya koymaktadır: *Rus İhtilâli'nden hemen sonra iki Ermeni yönetimi Trabzon'u üs edinmiş, Müslümanların keyfi yere idam edilmeleri günlük yaşamın bir parçası haline gelmiştir.* Ayrıca Weitz, 30 Nisan 1918'de Erzincan'da edindiği izlenimlere dayanarak Müslümanların Ermeni çetelerinin zulmünden kaçarak Anadolu'nun iç kesimlerine göç ettiğini belirtmiştir. Ardından da Erzurum'da Ermenilerin Rusların çekilmesi sonrasında Ocak-Mart 1918 tarihleri arasında şehri işgal ettiklerini ve Fransız subaylarının yönetiminde 700 kadar Müslüman'ı evlere hapsedip yaktıklarından söz etmektedir²⁸.

Alman Doğu Haber Alma Bürosu'na dayandırılarak Brest-Litovsk Antlaşması sonrası Kafkasya'da yaşananlar şu şekilde aktarılmaktadır: Kafkasya'da en iyi silahlandırılmış birlikler Ermenilere aitti ve 40-50 bin civarındaki bu birlikler İngiliz ve Amerikan silahlarıyla donatılmıştı, üstelik sivil Ermeniler de İtilaf devletlerinin yardımıyla silahlandırılmıştı. Osmanlı ordusunu bölgede durduramayacağını anlayan İtilaf devletleri Ermenilerin yanı sıra Gürcüleri de silahlandırarak bir

²⁷ Stefanos Yerasimos, **Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu**, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2002, s., 24; Kılıç, **a.g.e.**, s., 59-63.

²⁸ Kılıç, **a.g.e.**, s., 107, 109-126.

Ermeni-Gürcü ittifakı kurmayı planlamış, fakat Gürcülerin İtilaf devletleri safında yer almayı reddetmesi bu planı engellemiştir²⁹. Ardından da Osmanlı ordusunun Kafkasya harekâtının altında yatan gerçek şu şekilde ifade edilmiştir: Ermenilerin Müslüman ahaliye mezaliminin gün geçtikçe arttığını, hatta Rusların eski Osmanlı topraklarını boşaltması durumunda buraların Türklerin elini geçmesini önlemek üzere Fransız ve İngiliz subayların yönetiminde “milli bir Ermeni ordusu” kurulmaya çalışıldığının farkında olan Enver Paşa, 3. Osmanlı Ordusu'nun bir an önce harekâta geçmesini gerekli görüyordu³⁰.

Ermeni yazarların eserlerindeki iddiaların tam tersine Mart 1918'de Azerbaycan topraklarında yaşananlar şu şekilde anlatılmaktadır: Bakü'de Bolşevikler tüm kontrolü elinde bulunduruyordu, halkın çoğunluğu ise Musavat Partisi'ne bağlıydı. Mart 1918'de ilişkiler bir hayli gerginleşti, 9 Mart 1918'de Azerbaycan Vahşi Tümeni'nin kurmayları Bakü'ye geldi ve kumandanları Bakü Sovyeti tarafından tutuklandı. Müslümanlar camilerdeki toplantılarda Sovyet'e karşı silahlı direniş için halka çağrı yaptı. Buna karşılık Sovyet tarafından Elvina adlı geminin Müslüman ve Musavatçı mürettebatının silahlarının alınması, halkın tepkisine ve silahlı bir çatışmanın başlamasına neden olmuştur. Bu durumu fırsat bilen Taşnaklar, Bakü'deki Azerileri katletmiştir. 31 Mart 1918'de başlayan bu katliamdan Azeriler kurtulmak için etraftaki dağ ve köylere kaçırmıştır³¹.

1919 yılı Paris barış görüşmeleri esnasında Ermeni delegesinin başında bulunan Boghos Paşa'nın ağzından Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı esnasında nasıl bir tutum takındıkları açıklanmaktadır: *Ermeniler kendilerini kurtarmasını bekledikleri Mütteliklerin yanında tereddüt etmeden yer aldı. Ermeniler savaşın ilk günlerinden ateşkes imzalanıncaya kadar tüm cephelerde Mütteliklerin yanında çarpıştı*³². Ardından da Ermenistan'ın ilk başkanı ve Taşnak Partisi'nin kurucusu Kaçaznuni'nin

²⁹ Çolak, **a.g.e.**, s., 191-195.

³⁰ Çolak, **a.g.e.**, s., 191-195; Arslan-Bal-Demirhan, **a.g.e.**, s., 46.

³¹ Nesrin Sarıahmetoğlu, **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s., 383-384.

³² Sedat Laçiner, **Hangi Ermeni Sorunu**, Usak Yayınları, İstanbul, 2011, s., 57.

1927 yılında Taşnak Partisi'nin yurtdışı konferansına sunduğu raporda yaşanan gerçekler şu sözlerle ifade edilmektedir: *Azerbaycan'la az ya da çok kabul edilebilir bir modus vivendi bulamadık, Müslüman bölgele- rinde düzeni sağlayacak idari önlemler alamadık, silaha sarılmak zorunda kaldık, ordular gönderdik, yıktık, katliamlar gerçekleştirdik...*³³

Rus arşiv belgelerine dayanılarak bizzat Rus üst düzey yetkilileri ve komutanlarının ağzından Brest-Litovsk Antlaşması öncesi ve sonrasında yaşananlar şu şekilde anlatılmaktadır: Rus Kafkas Orduları Komutanı Odişelidze'nin 15 Şubat 1918 tarihli telgrafı: *Halihazırda Türk birliklerine karşı konuşlanmış Ermeni birlikleri düzenli Türk birliklerine karşı kesinlikle dirençsizdir. Bu birlikler hızla bozulmaktadır; kadınlar ve çocuklar dahil Türk halkına yönelik kütesel vahşiliklerin fiilen cezasız kalması bu durumu çok etkilemektedir*³⁴. Rus Orduları Kafkas Başkomutanı Prjevalskiy'in 10 Mayıs 1917 tarihli telgrafı: *Rusya'dan gelen Ermeni göçmenler, yakın zamanda Türk katliamı yapmaya hazırlanıyorlar. Ermeniler tarafından yapılacak böyle bir hareketin gerçekleşmesini önlemek üzere gerekli emirlerin verilmesini arz ederim*³⁵. İşgal Edilen Türkiye İlleri Komiseri İvanitskiy'in telgrafı: *Son iki-üç haftadır önemli bir kısmı Rus tebaasına mensup Ermeni göçmen aileleri kütesel olarak cephe gerisinden gelerek Pasin ovası köy- lerine yerleşiyorlar. Bunlar Türk ahaliyi kovarak keyfi şekilde işgal ediyor. Özel Ermeni dernekleri tarafından örgütlenen bu göçün durdurulması için acil emir çıkartılmasını arz ederim*³⁶.

Sonuç ve Değerlendirme

1918 yılı Alman dış politikasında Azerbaycan ve Ermenistan'ın yerini ortaya koymaya ve bu konuda Ermeni bakış açısına da yer vermeyi amaç edinmiş olan çalışmamızın sonunda Hayruni'nin eserinin önsöz ve girişinde araştırmasını her şeyden önce Alman diplomatik belgelerine dayandıracağını belirtmesine rağmen, eserini genellikle General

³³ Mehmet Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s., 117.

³⁴ Perinçek, **a.g.e.**, s., 115.

³⁵ Perinçek, **a.g.e.**, s., 105.

³⁶ Perinçek, **a.g.e.**, s., 106.

von Kressenstein ve General Lossow'un ifadeleri ve raporları üzerine oturttuğu görölmüştür. Söz konusu ifade ve raporların tamamını da ya Lepsius'un eserine ya da Ermeni kaynaklarına dayandırdığı ve buradaki iddialarını ispat için Lepsius'un belirli amaçlar doğrultusunda kullandığı Alman diplomatik belgeleri dışında bir belge kullanmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla Hayruni, çok iddialı bir şekilde başladığı eserinde Lepsius'un eserlerinde yer alan ve başka Ermeni yazarların ileri sürdüğü iddiaları tekrarlamaktan öteye gidememiş ve yeni bir şey ortaya koyamamıştır. Ancak Hayruni'nin eserinde Alman hükümetinin, Ermeni tehciri ve Brest-Litovsk sonrası Kafkasya'da yaşananlardan sorumlu olduğunu ileri sürmesi doğru bir tespittir. Zaten Alman hükümetinin, Brest-Litovsk öncesi ve sonrasında da Kafkas politikası doğrultusunda, yani tamamen ekonomik ve siyasi çıkarlarını göz önünde tutarak hareket ettiği, bunun için de Ermenilere değil, Gürcülere daha çok ihtiyaç duyduğu bilinen bir gerçektir. Bu gerçeği Hayruni'n de görmüş ve eserinde ortaya koymuş olması en azından eserinin kısmen de olsa doğru bulgular elde etmiş olması açısından önemlidir. Ancak Hayruni ile birlikte diğer iki Ermeni yazarın Brest-Litovsk sonrası Kafkasya'da yaşananları Osmanlı ordusunun Ermenilere yönelik mezalimine dayandırmaya çalışması son derece tutarsızdır. Bu tutarsızlığı bizzat dönemin canlı şahitleri olan Steiner, Mühlmann, Weitz başta olmak üzere dönemi yaşayan kişiler ortaya koymakla birlikte tam tersine Ermenilerin Türklere mezalime uğrattığını ileri sürmüşlerdir.

Sonuç itibarıyla Ermeni tehciri konusunda olduğu gibi Brest-Litovsk Antlaşması sonunda da Kafkasya'da yaşananlar hususunda Ermeni yazarların yeni bir şey ortaya koymadıkları, bilinen söylem ve iddialarını belgelere dayandırmadan Lepsius'un eserlerine dayanarak yinelemeyi tercih ettikleri söylenebilir.

Kaynakça

Alman Arşiv Belgeleri

Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Meldesammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933–1937, RW 49/21, RH 53–7/1292, H 13–7/5, 327/36gK. s. 19–20.

Archiv der Marine, Kriegsakten Vol., 1-105 (60876), Enver Pascha, s. 9.

Avusturya Arşiv Belgeleri

HHsta, P.A.X. 156 Russland Liasse XI k2, s., 531-537.

Basılı Eserler

Aghababyan, Alvina, “Geschichte des Berg-Karabach von 1917 bis 1923”, YSU, **Arzach-Karabach Zentrum**, Erwan, 2012.

Arslan, Ali- Bal, Hilal- Demirhan, Hasan, **Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Dadrian, Vahakn N., **Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya’ya Etnik Çatışma**, Belge Yayınları, İstanbul, 2008.

Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2010.

Hayruni, Aschot, **Armenien in der deutschen Aussenpolitik im Jahr 1918**, Staatsuniversitaet Jerewan Institut für armenologische Studien, Jerewan Verlag der Suj, Jerewan, 2017.

Jaeschke, Gotthard, “Der Turanismus der Jungtürken. Zur Osmanischen Außenpolitik im Weltkriege, **Die Welt des Islams**, Bd. 23, H. 1/2 (1941).

Kılıç, Selami, **Ermeni Sorunu ve Almanya Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Laçiner, Sedat, **Hangi Ermeni Sorunu**, Usak Yayınları, İstanbul, 2011.

Mühlmann, Carl, **Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis Im Weltkriege**, Verlag Koehler&Amelang, Leipzig, 1940.

Perinçek, Mehmet, **Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Sarıahmetoğlu, Nesrin, **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

Yerasimos, Stefanos, **Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu**, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2002.

Zürrer, Werner, "Deutschland und die Entwicklung Nordkaukasiens im Jahre 1918", **Jahrbücher für Geschichte Osteuropas**, Neue Folge, Bd. 26, H: 1 (1978).

